

Зміна соціально-класової стратегії владних і панівних груп Заходу за умов структурної кризи капіталізму

Анотація

Статтю присвячено аналізу соціально-політичних умов, що виникли у світовій капіталістичній системі під впливом початку структурної кризи капіталізму у 1970-х роках. У результаті кризи повоєнний період висхідного розвитку капіталізму замінює спадний. У цей момент відбувається також зсув у політичній та ідеологічній кон'юнктурі. Зіткнувшись із ситуацією структурної кризи, владні й панівні групи СКС вдалися до пошуків можливостей перебудови капіталістичної системи з метою відтворення необхідних економічних, політичних, соціальних і культурно-ідеологічних умов її стабільного функціонування та розвитку. У пропонованій статті проаналізовано інтелектуальні, організаційні й політико-економічні зусилля верхівки транснаціональної фінансової монополістичної еліти, що спричинили зміну її соціально-класової стратегії, котра визначила характер зазначеної перебудови. Розглянуто діяльність "мозкових центрів" транснаціональної еліти, які посприяли формуванню нового світового політико-економічного ландшафту. Показано, як упродовж 1970-х років визрівала неоліберальна трансформація повоєнного режиму нагромадження. Неоліберальна трансформація стала найважливішим процесом, що визначає довгострокову історичну кон'юнктуру періоду структурної кризи капіталізму. Її складовою є неоліберальна глобалізація, розглядувана як нова форма імперіалізму.

Ключові слова: *глобальна криза, капіталізм, довгострокова історична кон'юнктура, глобалізація, неолібералізм, К.Маркс*

У попередній статті [Малюк, 2013] було зроблено спробу застосування методологічного підходу, ґрунтованого на понятті про довгострокову істо-

ричну кон'юнктуру, до аналізу періоду формування умов і передумов сучасної глобальної фінансово-економічної кризи. Було показано, що довгострокова історична кон'юнктура, котра характеризує період сучасної глобальної кризи, почала складатися на рубежі 1970-х років. У цей момент відбувається перелом кривої капіталістичного розвитку, а повоєнний період висхідного розвитку капіталізму переходить у спадний. Світова капіталістична система (СКС) вступає в період структурної кризи повоєнної моделі капіталістичного розвитку. Зіткнувшись із ситуацією структурної кризи, владні та панівні групи СКС вдалися до пошуків можливостей перебудови капіталістичної системи з метою відтворення необхідних економічних, політичних, соціальних і культурно-ідеологічних умов її стабільного функціонування та розвитку. Завданням автора у пропонованій статті саме і є аналіз інтелектуальних, організаційних і політико-економічних зусиль транснаціональної фінансової монополістичної еліти, що спричинилися до зміни її соціально-класової стратегії й ідеологічного клімату західних суспільств і тим самим вплинули на характер зазначеної перебудови. Далі буде показано, як упродовж 1970-х років визрівала неоліберальна трансформація повоєнного режиму нагромадження із проектом неоліберальної глобалізації як її складовою. Неоліберальна трансформація стала найважливішим процесом, що характеризує довгострокову історичну кон'юнктуру періоду структурної кризи капіталізму.

Мірою руйнування засад “золотого століття” (1945–1973) піднесення робітничого, демократичного і національно-визвольного руху у світі наростало паралельно збільшенню кількості економічних і політичних негараздів, а відносно сприятливу економічну ситуацію змінило зростання де-стабілізації світової економіки, владні класи стали вбачати головне джерело проблем у непомірних вимогах робітничого класу в ядрі СКС і національно-визвольних рухів на її периферії. Високі витрати на соціальні потреби й занадто високі витрати на робочу силу, особливо в галузях із міцними позиціями профспілок, подавали як основні причини нестримної інфляції, падіння прибутку і зниження конкурентоспроможності за умов загострення конкуренції на світових ринках.

Структурна криза, що супроводжувалася піднесенням масових демократичних і революційних рухів, підготувала ґрунт для зміни настроїв, а згодом і всієї соціально-класової стратегії правлячих класів. Від початку 1970-х політичні й ділові еліти Заходу шукали шляхи відмови від кейнсіанської політики, що перетворилася на тягар для процесу капіталістичного нагромадження. За цих умов дедалі голосніше заявляє про себе неоконсервативна і неоліберальна політико-ідеологічна течія, що дістає масову політичну підтримку і соціальну базу серед правих консервативних кіл буржуазних партій. Бізнес підтримував ідеологію, котра покладала відповідальність за економічні проблеми на “соціальну державу” та профспілки, і охоче погоджувався на альянс із правими політичними рухами, які говорили, що розв'язання проблеми полягає у відновленні “природного порядку” саморегулювальних ринків, і закликали до зниження податків, дерегулювання економіки та скорочення державного апарату. При цьому лідери бізнесу ігнорували той факт, що найбільші корпорації самі є вкрай забю-

рократизованими структурами з роздутими управлінськими штатами, не здатними гнучко реагувати на зміни на ринку. Для правлячих класів індустріально розвинених країн Заходу 1970-ті роки — це період підготовки відходу від реформістського курсу й експериментів з вироблення нової соціально-класової стратегії.

На початку 1970-х консервативні політики на кшталт лідера Республіканської партії і президента США Р.Ніксона ще могли виступати із заявами: “Ми всі тепер кейнсіанці” [Block, 2007: р. 18], але саме в цей час у Республіканській партії та її європейських аналогах починають переважати ідеї Ф.Хаєка і М.Фридмана, у США та Західній Європі помітно активізуються аналітичні групи і центри, які поширюють неоліберальні ідеї. До заснованого у 1947 році під керівництвом Ф.Хаєка Товариства Мон-Пелерин (його членами були також Л. фон Мізес, М.Фридман, К.Попер і брат К.Полані М.Полані), від другої половини 1950-х років приєднуються Інститут економічних відносин (К.Джозеф, який мав у 1970-х вагомі позиції в цьому дослідницькому центрі, пізніше став радником М.Тетчер), Центр політичних досліджень (1974), Інститут Сміта (1976) у Великій Британії, Круглий стіл бізнесу (1972), Херитидж Фаундейшн (1973), Центр дослідження американського бізнесу, Американський інститут підприємництва (створений у 1943 році противниками “нового курсу” Ф.Д.Рузвельта) у США, “нові економісти” у Франції, які займалися теоретичними і прикладними дослідженнями, а також розробленням аргументації на користь неоліберальних ідей [Harvey, 2005; Miller, 2010].

Серед провідних представників інтелектуальної еліти США, які обстоювали реалізацію неоліберального проекту, слід згадати відомих соціологів, політологів й економістів Н.Подгорца, І.Кристола, С.Ліпсета, Д.Бела, С.Гантингтона та ін. Водночас набирає силу Чиказька школа М.Фридмана, ідеї якої невдовзі стали новою ортодоксією на економічних факультетах і в школах бізнесу всіх провідних університетів США. Об'єктом їхньої критики стали реформістські сили, із їхньою надто м'якою, на думку неолібералів, політикою соціального світу, спрямованою на досягнення соціально-економічних цілей шляхом компромісів. Однак, як стверджували неоліберали, в нових умовах соціально-класова стратегія, ґрунтована на ідеях кейнсіанства, зжила себе. Тому для виправлення ситуації вони рекомендували стратегію, побудовану на монетаристських рецептах. Особливо помітно маятник суспільної свідомості владних класів країн Заходу качнувся у бік неолібералізму після того, як кризу перенагрождення обтяжив нафтовий шок 1973 року, після якого розпочалася найглибша з часів Великої депресії економічна криза, що призвела до різкого погіршення умов капіталістичного виробництва.

Таким чином, у владних і панівних групах ядра різко посилюється прагнення реставрувати докейнсіанський соціальний порядок, в якому першочерговою метою виступатиме заохочення приватнопідприємницької ініціативи, підвищення ролі конкуренції та скорочення витрат виробництва, особливо витрат на робочу силу. При цьому сама соціальна держава й інституціональні структури кейнсіанського компромісу стали дискредитуватися як аберация, відхилення від природного стану речей. Різкий поворот

у настроях великого бізнесу і політичних лідерів Заходу, які вирішили покласти край політиці “історичного компромісу” і домогтися соціального реваншу, був зумовлений змінами умов функціонування СКС і супроводжувався потужним наступом правоконсервативних сил, які намагалися забезпечити собі ідейну гегемонію.

За нових історичних умов верхівка капіталістичних класів і владні кола країн Заходу мусили шукати контури структурної відповіді на виклики капіталізму з боку антисистемних рухів. Прикладом того, в якому напрямі транснаціональна еліта здійснювала пошуки шляхів подолання структурної кризи капіталізму, слугують спроби її неформальних планувальних форумів, таких як Рада з міжнародних відносин (РМВ), заснована 1973 року з ініціативи голови РМВ Девіда Рокфелера Трестороння комісія, а також створений за особистої участі Рокфелерів Римський клуб, сформулювати новий стратегічний курс. Від початку 1970-х “імперський мозковий трест”, як назвали РМВ американські ліворадикальні соціологи Л.Шоуп і В.Мінтер, розпочав широкомасштабне дослідження. Його мета полягала у пошуку заходів з подолання кризи сформованої після війни міжнародної системи і визначенні параметрів нового світового порядку, який би давав змогу “впоратися з умовами і проблемами прийдешнього десятиліття”. Цьому дослідженню, що дістало назву “Проект 1980-х років”, надавали не меншого значення, ніж іншому проекту РМВ на тему “Дослідження війни і миру”, який проводили в роки Другої світової війни і результатом якого стало визначення архітектури повоєнного світового порядку під егідою гегемонії США. Президент РМВ Б.Манінг наголошував концептуальну подібність між “Проектом 1980-х років” і “Дослідженням війни і миру”: у 1970-х капіталістична система зіткнулася, як це було й у 1940-х, із серйозною кризою, тож РМВ була покликана сформулювати відповідь еліти на цю кризу.

Як характеризують “Проект 1980-х років” американські дослідники, його мета полягала “як мінімум у створенні нової глобальної політичної й економічної системи для заміни наявної. Сучасна, очолювана Америкою, міжнародна капіталістична система повільно розпадається від кінця 1960-х років під впливом конкуренції всередині розвиненого капіталістичного світу, війни у В’єтнамі, злиднів і революції у третьому світі, інфляції, валютних проблем, успіху нафтових картелів і зсувів глобальних сил. Своєчасність такого проекту є, таким чином, очевидною для керівників Ради”. Важливим елементом “систематичних зусиль з розроблення загального курсу ... змін у міжнародній системі в наступному десятилітті” була “характеристика бажаного міжнародного оточення”, тобто “міжнародної системи, здатної впоратися з умовами і проблемами прийдешнього десятиліття”, і визначення стратегій його досягнення [Shoup, 1977: p. 255–256].

Домінантним підходом РМВ до створення нового світового порядку став так званий транснаціоналізм. Його провідні представники, такі як Д.Рокфелер, З.Бжезинський, Дж.Бол, Е.Рейшауер виходили з того, що світова політична й економічна система, створена США після війни, “серйозно похитнулася”. Криза міжнародної системи є наслідком посилення позицій Західної Європи та Японії, а також зсуву в економічних відносинах між роз-

виненими капіталістичними державами Півночі та бідними державами Півдня. З огляду на це необхідна перебудова міжнародної системи, що передбачає створення нової архітектури і нових інститутів. Якою має бути архітектура нової міжнародної системи, стає зрозумілим із того, що з точки зору транснаціоналістів нинішня “глибока трансформація” глобального порядку полягає у втраті національною державою центральної ролі в сучасному світі. Епоха національної держави добігає кінця, і транснаціональні сили об’єднують регіони світу в економічну і політичну федерацію.

Таким чином, транснаціоналісти фактично вели мову про демонтаж національних держав, скасування державного суверенітету і створення світового правління. Оскільки світ стає дедалі більш економічно й екологічно взаємозалежним, міжнародна система потребує керівництва, а жодна держава не може відігравати вирішальної ролі, зіставної з роллю США в минулому, необхідна співпраця між США, Західною Європою і Японією у справі “колективного управління” СКС. Важливим елементом інтелектуального забезпечення цього управління має стати Тристороння комісія, створена 1973-го року з ініціативи Д.Рокфелера як форум для обговорення спільних проблем представниками кіл еліти трьох головних індустріально розвинених регіонів СКС – Північної Америки, Західної Європи та Японії. Якщо, за сподіваннями планувальників РМВ, унаслідок високого рівня економічної взаємозалежності й інтеграції розвинутого капіталістичного (тристороннього) світу відбудеться його економічна уніфікація, тоді виникне економічний центр тяжіння для решти світу, і результатом цього буде виникнення єдиної глобальної економіки із тристороннім світом як її центром. Радянський Союз, країни Східної Європи і третього світу зрештою муситимуть інтегруватися із тристороннім світом в єдину глобальну економічну і політичну систему, ґрунтовану на вільній торгівлі.

Особливу увагу планувальників нового глобального порядку привернула проблема взаємовідносин із третім світом [Shoup, 1977: p. 273]. На думку директора РМВ, директора Тристоронньої комісії й учасника “Проекту 1980-х років” З.Бжезинського, основна вісь конфлікту у 1970-х пролягала не між західним світом і комуністичним світом, а між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. При цьому країни третього світу намагаються домогтися рівного розподілу вигод від участі у світовій економічній системі, використовуючи для цього контроль над природними ресурсами для скасування традиційних моделей світової торгівлі і створення нового міжнародного економічного порядку. Це дає третьому світу негативну владу і здатність відмовлятися від співпраці у збереженні світового порядку. Унаслідок невпинного зростання важливості третього світу як джерела сировини РМВ вказувала на необхідність установлення нових правил і механізмів доступу до сировинних ресурсів країн третього світу, обіцяючи їм в обмін доступ до західних ринків, технологій і капіталу і переведення частини виробництва із “тристороннього світу” у третій світ. Передбачувана “Проектом 1980-х років” тісніша інтеграція країн третього світу у світову економіку не означала зміни становища їх у міжнародному поділі праці, збільшення можливостей розвитку й реальних змін у глобальному розподілі багатства та влади. За оцінкою американських дослідників діяль-

ності РМВ, мета планування Радою нової світової економіки полягала у збереженні й консолідації наявної структури влади і продовженні переважання Заходу [Shour, 1977: p. 273].

Як випливає зі сказаного, керівники РМВ і Тресторонньої комісії вочевидь намагалися підпорядкувати “територіальну” політику національних держав транснаціональним політико-економічним цілям капіталістичних еліт. Проте вони справедливо вважали, що в результаті встановлення системи соціально-класових компромісів у повоєнному світі держави стали “надто демократичними” і відповідальними перед електоратом, а їхні інтереси вступали в конфлікт з інтересами транснаціональних корпорацій.

Діагноз, що його поставили РМВ і Трестороння комісія, полягав у тому, що капіталістична система переживає “кризу керованості”. Пошукам шляхів розв’язання цієї проблеми були присвячені зусилля неоконсервативних ідеологів, таких як Д.Бел, С.Гантингтон та ін. Д.Бел на початку 1970-х висунув тезу, згідно з якою за умов держави загального добробуту функціонування капіталістичної економічної системи породжує парадоксальне явище неузгодженості між соціальною структурою, техніко-економічними порядком і культурою, в якій починає домінувати заперечення буржуазних цінностей. Структури соціального компромісу створюють умови, коли для значної частини населення втрачається детермінація культурного стилю та особистості її соціальною й економічною позицією, і особистість дістає змогу уникати матеріальних і соціально-психологічних обмежень власного соціально-економічного становища. Як фордистсько-кейнсіанська виробничо-економічна система збільшує розміри “дискреційного доходу”, тобто доходу, що перевищує витрати на задоволення базових потреб, і дає змогу обирати власний споживчий стиль, так і розширення вищої освіти і створення сприятливої соціальної атмосфери збільшують можливості “дискреційної соціальної поведінки”.

У рамках описаного типу поведінки ідіосинкратичні аспекти життя особистості (унікальні особисті якості, особливості статури, своєрідність життєвого досвіду) стають важливішими для формування її життєвого стилю, ніж належність до певної соціальної верстви чи класу. “Тією мірою, якою традиційна соціальна класова структура руйнується, дедалі більше індивідів ідентифікують себе не відповідно до власного професійного базису (в марксистському сенсі), а відповідно до своїх культурних смаків і життєвих стилів” [Bell, 1976: p. 42]. Це створює, на думку Бела, певну небезпеку для наявного суспільного порядку, оскільки вивільнення від класових обмежень призводить до того, що суспільство дедалі частіше звертається до модерністської культури, центральним елементом якої є ідея війни вільного творчого духу з буржуазією та буржуазними цінностями, що його обмежують. Ця “ворожа”, як називає її Бел, стосовно капіталізму культура відкриває шлях вимогам радикальних суспільних змін, котрі зрештою можуть привести до соціалізму. “Коли у 1960-х роках виникли нові політичні імпульси, радикалізм знайшов у цінностях ворожої культури — атаці на суспільство за посередництва таких тем, як “масове суспільство”, “аномія”, “відчуженість” — нитку Аріадни, яка вможливила його відродження в новий радикальний період” [Bell, 1976: p. 45].

Неоконсервативні ідеологи розглядали проблему здебільше крізь призму кризи буржуазної культури, хоча насправді це був лише симптом кризи моделей соціально-класових відносин. Куди важливіше те, що з аналізу Бела, здійсненого з позицій неоконсервативного елітизму, випливала необхідність відмови заради збереження системи від подальшої її демократизації, демонтажу кейнсіанського компромісу, а також посилення соціального контролю над поведінкою членів суспільства шляхом встановлення більш безпосереднього домінування капіталістичної логіки в їхньому повсякденному житті.

Аргументацію Бела було розвинено в опублікованій 1975 року Тристоронньою комісією доповіді “Криза демократії”, підготовленій С.Гантингтоном (учасник “Проекту 1980-х років”), М.Крозье і Д.Ватанукі [Crozier, 1975]. Оскільки ця доповідь уже становила предмет аналізу в науковій літературі [Van der Pijl, 2006 a, b; Фурсов, 2008, 2009 a, b], обмежуся розглядом її основних положень і висновків. У цій доповіді, висловлюючи песимізм щодо перспектив збереження наявної в країнах центру світового капіталізму системи політичного управління й “економічних умов”, М.Крозье, С.Гантингтон і Дж.Ватанукі виокремили низку загроз “західній демократії”. Серед останніх особливу увагу вони зосередили на тих загрозах, що виходили з середини соціальної структури західних суспільств і були породжені самим процесом їхньої соціальної еволюції.

На думку авторів доповіді, створення держави загального добробуту призвело до появи нової ворожої капіталізму системи соціальних цінностей і “страсти ціннісно зорієнтованих інтелектуалів”, критично налаштованих щодо наявного суспільного порядку. Їхнім домінантним відчуттям була відраза до корупції, матеріалізму, неефективності демократії і підпорядкування демократичного управління монополістичному капіталізму [Crozier, 1975: p. 8]. Ці процеси, що дістали відображення в демократичному піднесенні масових рухів у 1960-х, підривали легітимність офіційних інститутів влади індустріально розвинених капіталістичних країн і їхню здатність мобілізувати громадян, нав’язувати їм дисципліну і вимагати від них жертв задля досягнення соціальних і політичних цілей панівної еліти. Як зазначалося в доповіді, “сутністю демократичного піднесення 1960-х був загальний виклик, кинутий наявній системі влади, публічній і приватній ... Влада, ґрунтована на ієрархії, експертному знанні та багатстві, зіткнулася з демократичною й егалітарною спокусою свого часу, і упродовж 1960-х усі ці три види влади зазнавали жорстких нападок” [Crozier, 1975: p. 75].

Згідно з положеннями доповіді, власне функціонування і розвиток демократії й породили ті сили і тенденції, котрі, якщо їх не взяти під контроль ззовні, в остаточному підсумку цілком можуть призвести до руйнації політичної системи західних суспільств. У цьому контексті криза демократії означала небажані для класу можновладців тенденції в суспільно-політичному розвитку західних країн, що загрожували його панівному становищу. Це чітко видно з того, що під кризою демократії розумілися саме криза керуваності західних суспільств, криза тодішньої системи соціального контролю і політичного управління. Як зазначали автори доповіді, “останніми роками функціонування демократії... призвело до руйнування традиційних за-

собів соціального контролю, делегітимації політичної й іншої форм влади, а також до перевантаження уряду вимогами, що перевищували його здатність реагувати на них” [Crozier, 1975: р. 8].

З точки зору авторів доповіді, демократичні вимоги, що їх висувають до держави, стали непосильним тягарем, котрий підриває здатність держави ефективно розв’язувати проблеми. З огляду на це автори доповіді рекомендували “відновити рівноправні взаємовідносини між владою уряду і контролем народу”. Таким чином, західні експерти фактично визнали, що внаслідок вимушеного застосування реформістської стратегії в державах центру капіталізму виникла нова історична ситуація, що суперечить інтересам збереження капіталізму як суспільної системи. Звідси логічно випливав висновок, згідно з яким подальше існування капіталізму є несумісним з поглибленням соціальних реформ та демократії і потребує скорочення останньої.

Послідовним кроком на цьому шляху була атака на принцип рівності. Ототожнення демократії із соціальною рівністю, а також висування рівності як основної мети соціального, економічного і політичного життя С.Гантингтон вважав одним із головних чинників некерованості західних суспільств. Гантингтон критично ставився навіть до ліберальної теорії справедливості Дж.Роулза, яка розглядала справедливість у термінах рівності [Crozier, 1975: р. 62]. Як причину “некерованості” західних демократій С.Гантингтон особливо вирізняв ототожнення демократії з рівністю, а також епохальний перехід до розширених витрат на суспільний добробут (welfare shift), політичним підмурком якого було зростання “політичної участі та прихильності до демократичних та егалітарних норм у 1960-х” [Crozier, 1975: р. 74]. І він був не один. За словами іншого члена Тресторонньої комісії, президента Каліфорнійського технологічного інституту Г.Брауна, “на жаль, на мою думку, існує зростання тенденції до егалітаризму” у США (цит. за: [Shoup, 1977: р. 269]).

Постановка мети досягнення більшої рівності або, принаймні, зменшення нерівності сприяла зростанню витрат на соціальні програми, тобто розширенню держави загального добробуту. Унаслідок цього, за словами доповіді, раніше пасивні й неорганізовані групи населення вдалися до боротьби за такі права, можливості, позиції в суспільстві, винагороди і привілеї, на які раніше не могли претендувати, що посилювало соціально-політичну некерованість західних суспільств [Crozier, 1975: р. 61–62]. Тому, як писали автори доповіді: “Саме... розпад соціальної бази демократії, що виявився в підйомі опозиційних інтелектуалів і появи заглибленої у сферу приватного життя молоді, а також диспропорції, що були наслідком реальної дії демократії, роблять керуваність демократії життєво важливою й по-справжньому нагальною проблемою тресторонніх суспільств” [Crozier, 1975: р. 9].

Можна дійти висновку, що доповідь чітко визначила загрози існуванню капіталізму і становищу панівної еліти, зумовлювані розширенням політичної участі і соціально-економічних прав нижчих верств суспільства, що супроводжувало розвиток держави загального добробуту. Зрештою ці “крайності демократії” почали становити небезпеку для тодішньої системи правління. Оскільки джерелом загрози вважалася “внутрішня динаміка са-

мої демократії в суспільстві, що характеризується високим рівнем освіти, соціальної мобільності та рівнем участі” у політичному житті, порятунок “демократії” полягав у тому, щоби відновити баланс між “життєвою силою (vitality) демократії і керованістю демократичної системи”. У доповіді рекомендувалося перетворення демократії суто на спосіб формування влади, котрий, до того ж не мусив мати універсального застосування, оскільки в багатьох випадках вимоги експертного знання, старшинства, досвіду й особливих талантів можуть превалювати над вимогами демократії. Відповідно до цього елітистського погляду, що обстоює посилення ієрархії багатства і влади, “сфери застосування демократичних процедур мали бути обмежені” [Crozier, 1975: р. 113–114]. Природною частиною цього проекту згортання демократизації став висновок, згідно з яким “ефективне функціонування демократичної політичної системи ... вимагає певної міри апатії й незалученості з боку деяких індивідів і груп” [Crozier, 1975: р. 113–114]. Іншими словами, доповідь прямо рекомендувала відсторонення мас від участі в політиці.

Підхід “Проекту 1980-х років” до проблеми керованості, зважаючи на те, що його ключові учасники були одночасно членами Тристоронньої комісії, був аналогічним: обмеження демократії та рівності. Проект рекомендував деполітизацію і виведення зі сфери демократичного політичного контролю ключових суспільних проблем, таких як інфляція, безробіття, міждержавні відносини тощо [Shoup, 1977: р. 269].

Глобальне проектування РМВ і Тристоронньої комісії доповнювалося діяльністю створеного в середині 1960-х нового мозкового центру західної еліти — Римського клубу (офіційну назву було дано у 1968 році на конференції товариства, що відбувалася в Римі). Завдання цієї організації полягало у просуванні проекту встановлення “світового правління”, необхідність якого аргументувалася зверненням до “світової проблематики”. Остання охоплювала весь комплекс політичних, економічних, соціальних, культурних, психологічних, технічних і природоохоронних проблем сучасного світу. Римський клуб наполягав на застосуванні до світових проблем глобальних підходів, що відображають “постійне зростання взаємозалежності всіх країн у рамках єдиної планетарної системи” [Кинг, 1991: с. 10–11]. Маніпулюючи даними про руйнівний вплив людської діяльності й цивілізації на екологічну систему планети, стан клімату й обмежені ресурси, як розв’язання проблеми Римський клуб пропонував установа контролю над збільшенням населення, зростанням промислового виробництва, глобальне управління конфліктами і “глобальну рівновагу”, пізніше переосмислену як “сталий розвиток”. Для цього вважали за необхідне обмеження суверенітету національної держави і передання відповідних владних повноважень так званому глобальному управлінню. Це обґрунтовували тим, що рішення, які мають глобальні наслідки, “треба ухвалювати на міжнародному форумі, який представляє все населення світу. Міжнародний порядок має бути влаштований так, щоби забезпечити цю можливість. Тим самим передбачається добровільна відмова від державного суверенітету. ...Прийняття цих принципів потребує змін у розумінні державного суверенітету” [Тинберген, 1980: с. 111–113].

Замість концепції територіального суверенітету, ґрунтованого на юрисдикції над географічним простором, Римський клуб пропонував концепцію функціонального суверенітету, що передбачає юрисдикцію над певними цілями. У зв'язку з цим у доповіді Римському клубу “Перегляд міжнародного порядку” (1976) Я.Тинберген зазначав: “...таке тлумачення дасть змогу поступово інтернаціоналізувати й усупільнити усі світові ресурси, як матеріальні, так і нематеріальні, за принципом “спільної спадщини людства”. Це також уможливить мирне розв'язання спору... стосовно співвідношення національної і міжнародної юрисдикції в межах однієї території” [Тинберген, 1980: с. 113]. Прийняття з цією метою концепції функціонального суверенітету, тобто фактичної десуверенізації і запровадження зовнішнього управління, вимагатиме, на думку авторів концепції, створення міжнародних інститутів нових типів, таких як “функціональна федерація міжнародних організацій, децентралізована на оперативному рівні і централізована на рівні вироблення політики”. Як стверджує Я.Тинберген, “ми маємо прагнути створення децентралізованого планетарного суверенітету і мережі потужних міжнародних інститутів, що його здійснюватимуть” [Тинберген, 1980: с. 111–114].

Фактично програма Римського клубу, прозваного “клубом нульового економічного зростання”, пропонувала встановлення під егідою глобального правління монополії Заходу на доступ до світових ресурсів і науково-технічний прогрес (привілейований “золотий мільярд”) — свого роду заборону на розвиток у “світі, що розвивається”, і демонтаж альтернативних Заходу центрів розвитку. Програма Клубу, за словами дослідника його діяльності В.Павленка, для незахідного світу виражалася формулою “трьох Д”: деіндустріалізація, депопуляція, десоціалізація [Павленко, 2012]. І знову в унісон із позицією РМВ і Тристоронньої комісії, з точки зору Римського клубу, встановлення глобального правління передбачало обмеження демократії. Як ідеться в доповіді Клубу “Перша глобальна революція” (1991), підготовленій його президентом А.Кінгом і генеральним секретарем Б.Шнайдером: “Не можна сприймати демократію як панацею... Вона не може організувати все. Крім того, їй властива низка обмежень. І про це необхідно заявити з усією відвертістю, хоч би як блюзнірськи це звучало. Як показує практика, демократичні держави вже значною мірою втратили здатність виконувати нові завдання ... Не розуміючи власного неуттва, ми заявляємо: “Нам бракує лише політичної волі”. Першою чергою необхідно реанімувати демократію, відкрити перед нею ту широку перспективу, котра дасть змогу впоратися із ситуацією, що складається у світі. Чи керованим є світ, в якому ми живемо? За збереження нинішніх структур і відносин можлива негативна відповідь на це запитання ... Сьогодні дедалі очевиднішим стає суперечність між необхідністю ухвалення конкретних рішень і демократичною процедурою дій...” [Кинг, 1991: с. 155–158]. Тут знову “криза керованості” внаслідок вимушеної часткової демократизації системи під впливом нинішньої системи реального соціалізму на чолі з Радянським Союзом і “демократичного піднесення”, про яке говорив Хантингтон, тобто піднесення антисистемних рухів розглядається як центральна проблема капіталістичних еліт.

У той час, коли планувальні форуми транснаціональної еліти шукали шляхів порятунку капіталістичної системи, Джон Д. Рокфелер-третій, представник одного із наймогутніших сімейств американського істеблішменту, що брало активну участь в діяльності всіх трьох організацій, виступив із програмою дій, котра виражала інтереси відповідних ділових і політичних кіл. Цю програму він виклав у книзі “Друга американська революція”, опублікованій 1973 року. Він заявляв про рішучість еліт відмовитися від поступок, на які вони мусили погоджуватися від часів Великої депресії, і перейти до довгострокової політики децентралізації та приватизації багатьох державних функцій. Тим самим затверджувався намір демонтувати всю систему соціального захисту, державних соціальних гарантій і послуг, що становлять стрижень держави загального добробуту. От як оцінює значення цієї програми американський публіцист В. Енгдаль: “У розумінні Рокфелера і його друзів першочерговою метою було дерегулювання Вол-Стрита і фінансових ринків разом із радикальним скороченням рівного розподілу суспільного багатства, властивого програмам соціального забезпечення. “Скорочення податків для багатих” Джорджа Буша-молодшого було лише продовженням програми могутніх кіл істеблішменту, що триває вже три десятиліття поспіль. Хоч як важко в це повірити, але вся стрижнева політика США із 1970-х років до теперішньої кризи, хибно названої *sub-prime*, пов’язана одною ниткою” [Engdahl, 2008 a]. Всі ці розроблювальні РМВ, Тристоронньою комісією і Римським клубом ідеї пізніше сформулюють основу проекту неоліберальної глобалізації.

Зрештою капіталістична еліта Заходу прийняла сформульований її “органічними інтелектуалами” (А. Грамші) висновок, що система переживає кризу керованості і її порятунок вимагає обмеження демократії, деполітизації мас, тобто відлучення їх від прийняття політичних рішень і демонтажу держави добробуту. Відмова від ідеї досягнення рівності або, радше, прийняттого рівня нерівності й необхідності підтримки соціально-класового компромісу стала наріжним каменем нової стратегії збереження панування транснаціональної, передусім англо-американської, капіталістичної олігархії.

Таким чином, вихід зі структурної кризи капіталізму вбачався капіталістичним елітам у розриві з політикою соціал-реформізму і відносного класового компромісу, що стали тягарем для системи нагромадження капіталу, і в повороті до неоліберальної політики класової війни і неоліберальної глобалізації як нової форми імперіалізму, що було спрямоване на чіткий перерозподіл суспільного багатства на користь найпривілейованіших соціальних верств і груп СКС.

На думку багатьох дослідників, капіталістичні класи центрів СКС не мали можливості продовжувати виконання програми класових компромісів. Звідси випливає, що різка зміна політичного курсу була неминучою. Однак, з точки зору британського соціолога Пітера Гоуена, автора відомої праці “Глобальна авантюра: фаустівські претензії Америки на світове панування”, кейнсіанська класова стратегія в ядрі світ-економіки могла бути продовжена. Але вона, як виявилось, суперечила інтересам збереження гегемонії США і соціальним інтересам певних фракцій капіталу. Справді, з

одного боку, починаючи від 1960-х років США стикаються з потужним викликом з боку конкурентів в особі індустріального капіталізму Західної Європи та Японії, що відновив свою могутність. Це мало наслідком кризи перенагромадження. Крім того, фордистська модель нагромадження створила промисловий робітничий рух, що завоював доволі великий рівень соціального й економічного впливу. Як зазначає Гоуен, продовження політики кейнсіанського компромісу було можливе, але передбачало поглиблення колегіального управління світовою економікою, тіснішу корпоративну співпрацю зі сферою праці (профспілками) і розширення співпраці між Північчю та Півднем, тобто між індустріально розвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

Деякі групи капіталістичних еліт виступали за цей шлях, про що свідчить діяльність комісії Північ – Південь під керівництвом знаного діяча міжнародної соціал-демократії В.Брандта, яка пропонувала здійснити щось на кшталт проекту “держави загального добробуту” на світовому рівні. Проте фінансова олігархія, передусім північноамериканська, відмовилася від прямування цим шляхом. У короткостроковій перспективі криза створювала чудові можливості для реструктурування капіталізму в напрямі, сприятливому для американського капіталу. Цей напрям був окреслений у програмі англо-американських нових правих, яка передбачала відкидання робітничого класу із завойованих ним соціальних позицій, руйнацію соціальних коаліцій, що виступають за спрямовуваний державою розвиток країн Півдня, ліквідацію обмежень прав власності, дерегулювання і скасування контролю над рухом капіталу, макроекономічну і фіскальну політику, спрямовану на захист фінансового капіталу. Це була програма повернення до форм капіталізму, що існували до 1945 року і до “нового курсу” Рузвельта [Gowan, 1999, 2003].

Однією з причин перемоги цієї рецидивістської, за словами Гоуена, програми соціальних змін було те, що прихильність до кейнсіанства більше не відповідала інтересам збереження гегемонії США, і його було відкинуто на користь нової соціально-політичної стратегії. Ця неоконсервативна стратегія дала змогу відновити одну із рис повоєнного світового порядку – гегемонію США у світовій капіталістичній системі. Але з точки зору соціально-класової політики історичного компромісу ця стратегія означала розрив із повоєнним порядком. Інакше кажучи, замість порядку “нового курсу”, ґрунтованого на поступках робітничому класу і третьому світу, капіталізм намагається відновити владу “залізної п’яти”. Таким чином, відмова від політики класових компромісів не була наслідком провалу кейнсіанства як такого. Радше його причиною виявилися глибші суперечності в самій світовій капіталістичній системі.

У світлі сказаного період першого прояву структурної кризи повоєнного капіталізму у 1968–1975 роках можна інтерпретувати як період зламу відносно стабільного суспільного порядку і моделі розвитку, коли виникають свого роду точки біфуркації, в яких відбувається розгалуження шляхів еволюції й існує можливість вибору шляху історичного розвитку. Зіткнувшись на рубежі 1970-х зі структурною кризою капіталізму і кризою гегемонії США, атлантичні капіталістичні еліти постали перед дилемою. З од-

ного боку, вони могли піти назустріч вимогам народних мас першого і третього світу шляхом поглиблення соціального реформування капіталістичної системи до політично вільнішого і соціально справедливішого суспільства. Однак у перспективі, як побоювалися праві ідеологи типу Д.Бела, С.Гантингтона та ін., це призвело би до відмови від капіталізму. З іншого боку, вони могли піти шляхом придушення і відкидання цих вимог. У сформованій ситуації, оцінивши співвідношення сил, атлантичні капіталістичні еліти обрали другий шлях як такий, що гарантує зміцнення їхнього панування. Цього вимагали як імперативи капіталістичного нагромадження у вузько економічному смислі, так і інтереси збереження їхнього політико-ідеологічного панування.

Неолібералізм як засіб соціального контролю, що й рекомендували його органічні інтелектуали, обрав масштабне скорочення в країнах Заходу “середніх класів”, а також практично повну ліквідацію їх в інших країнах (концепція золотого мільярда) і занурення в бідність значної частини населення країн Заходу і переважної частини іншого світу, а тим самим позбавлення їх матеріальних і культурних ресурсів опору логіці капіталізму. Мета неолібералізму — “підкорити індивідуальні життєві цикли мікроекономічній раціональності”, що включає скасування соціального аспекту кейнсіанської економічної політики, соціального перерозподілу і забезпечення. Суть цього мікроекономічного контролю образно сформулював К. ван дер Піл: “Бажаєш, навчаючись в університеті, вийти на демонстрацію під червоним прапором? Гаразд, але спершу переконайся, що ти зможеш забезпечити собі солідний освітній займ” [Van der Pijl, 2006 а. р. 25; Van der Pijl, 2007]. Подальше, включно з агресивним тиском імперіалізму у 1980-х роках у перебігу “другої холодної війни”, що розпочалася після періоду розрядки, на світ соціалізму і СРСР як справжню причину і фактичного гаранта існування в центрах СКС “держави загального добробуту” і як перешкоду на шляху планів “глобальної перебудови”, — все це визначалося неоліберальним вибором.

Отже, вибір нової соціально-класової стратегії диктувався двома тісно взаємопов’язаними процесами — кризою встановленого під керівництвом США повоєнного режиму нагромадження і кризою ґрунтованою на ньому гегемонії США, що сформували історичну кон’юнктуру періоду структурної кризи капіталізму. У ситуації кризи перенагромадження найприйнятнішим, з точки зору капіталістичних класів, виходом зі сформованої ситуації за умов загостреної конкуренції транснаціональних монополістичних об’єднань стає пошук нових ринків і нових можливостей прибуткових капіталовкладень, нових джерел сировини і дешевої робочої сили. Одним із ключових чинників збільшення прибутків і подолання кризи нагромадження є розширення процесу комодифікації — перетворення загальних благ, котрі в такому випадку перетворюються на “фіктивні товари”, за термінологією К.Полані, на об’єкт прибуткових операцій на ринку.

Цей процес розвивається за кількома напрямками. Один із них — збільшення комерційних операцій з одним різновидом фіктивних товарів — грошима, або, іншими словами, збільшувана комодифікація грошей. Через відсутність у поточний час інших альтернатив реакцією на стагнацію і

падіння прибутків із виробництва стають інвестиції у фінансовий сектор, що означає зростання фінансово-спекулятивного капіталу, що відтворюється шляхом маніпуляцій із різноманітними борговими механізмами. З іншого боку, підвищення прибутків залежить від зниження витрат виробництва і розширення можливості маніпулювання ринковими цінами. Вирішальними чинниками, що впливають на витрати виробництва, виступають рівень оплати робочої сили, витрат, пов'язаних із засобами виробництва, а також податки на прибутки корпорацій. Імперативи капіталістичного нагромадження спонукали капіталістів у гонитві за скороченням витрат прагнути руйнування державних систем соціального захисту, заморожування чи зниження зарплат, ослаблення і підризу профспілок, ослаблення законодавства про охорону довкілля і, звісно, зниження податків на прибутки. Зрештою, ці заходи в процесі конкурентної боротьби доповнювалися таким дієвим засобом підвищення прибутку, як обмеження конкуренції шляхом монополізації тих чи інших сегментів ринку. Найчастіше монополізація здійснюється встановленням приватновласницького контролю над загальними благами, що мають ключове значення для життєдіяльності суспільства (підприємствами, об'єктами інфраструктури, земельними та водними ресурсами) [Wallerstein, 2001]. Цей процес дістав назву приватизації, хвиля якої захлеснула світ в останні тридцять років. Необхідним доповненням приватизації в процесі створення приватних капіталістичних монополій є “дерегулювання”, що насправді являє собою комплекс заходів державного регулювання, спрямованих на створення сприятливих умов для їхньої діяльності.

Неоліберальні сили скрізь, де вони приходили до влади, діяли в усіх трьох напрямках — розширювали сферу фінансових спекуляцій, вели наступ на соціально-економічні права робітників, заохочували концентрацію власності та зміцнення капіталістичних монополій. При цьому слід пам'ятати, що всі зазначені процеси відбувалися як на національному, так і на світовому рівні, і цей другий рівень — рівень СКС — назагал був вирішальним, оскільки відтворення капіталізму як суспільної системи і капіталу як суспільних відносин від початку здійснювалося в процесі взаємодії “розвиненої” і “слаборозвиненої” частин СКС. Пошук шляхів зниження витрат виробництва привів до перенесення певних типів виробництва із зони ядра в інші частини СКС з історично нижчим рівнем оплати робочої сили. Звідси випливала потреба в тіснішій виробничій інтеграції їх у СКС, встановленні режиму вільної торгівлі і вільного руху капіталу. Ці практики згодом дістали найменування “глобалізація”.

Таким чином, світова економічна стагнація і політична нестабільність, що розпочалися на початку 1970-х років, викликали до життя проект неоліберальної глобалізації. Основна ідея цього проекту така: оскільки індустріально розвинені країни СКС як його центр можуть здійснювати розширене відтворення тільки за умови посиленого опертя на периферію СКС, то приватні транснаціональні монополії як основа розвитку центрів мають, спираючись на силу держав центру, стати єдиною силою, що запанує у світовій економіці. Натомість завдання держав периферійної частини СКС у рамках зазначеного проекту полягає у забезпеченні відкритості кордонів

та вільного проникнення і безпеки корпоративного капіталу. Саме цим державам першою чергою адресована обґрунтовувана концептом глобалізації ідея обмеження державного суверенітету і відмирання національної держави як “неможливої”, за словами К.Оме, економічної одиниці у глобальній економіці (цит. за: [Гелд, 2004: с. 105]). Виробничі, матеріальні, фінансові, природні тощо ресурси периферійних держав мають бути відкритими для приватизації і, таким чином, переходу у власність транснаціональних монополій. Ці імперіалістичні практики проникнення і захоплення периферії СКС й економічного перерозподілу світу між транснаціональними монополістичними об’єднаннями індустріально розвинених держав центру і є реальною основою проекту неоліберальної глобалізації.

Джерела

Гелд Д. Глобалізація / антиглобалізація / Д. Гелд, Е. МакГрю. — К. : К.І.С., 2004. — X, 180 с.

Кинг А. Первая глобальная революция: Доклад Римского клуба / А. Кинг, Б. Шнайдер; пер. с англ. — М. : Прогресс-Пангея, 1991. — 339, [1] с.

Малюк А. Формирование долгосрочной исторической конъюнктуры современного глобального кризиса / А.Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2013. — № 1. — С. 27–45.

Павленко В. Тени из прошлого vs. будущее [Электронный ресурс] / В. Павленко. — Режим доступа : <http://www.iarex.ru/articles/29878.html>.

Фурсов А. Кризис “длинного XXI века” (1975 г. — ?): причины, движущие силы, угрозы / А. Фурсов // Будущие угрозы человечеству и России : материалы науч. семинара ; вып. 4. — М. : Науч. эксперт, 2009. — С. 5–37.

Фурсов А. “Кризис-матрешка”: демонтаж капитализма и конец эпохи пирамид / А. Фурсов // Прогнозы и стратегии. — 2008b. — № 1. — С. 134–139.

Фурсов А. Мир, который мы покидаем, мир, в который мы вступаем, и мир между ними. Капитал(изм) и Модерн — схватка скелетов над пропастью / А. Фурсов // Defuturo, или История Будущего. — М. : Полит. класс. АИРО-XXI, 2008a. — С. 255–304.

Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Тинберген Я. ; под общ. ред. А.А. Рывкина ; пер. с англ. И.А. Бонк ; предисл. Д.М. Гвишиани. — М. : Прогресс, 1980. — 416 с.

Bell D. Cultural Contradictions Capitalism / Bell D. — N. Y. : Basic Books, 1976. — XXXVI, 301 p.

Block F. Understanding the Diverging Trajectories of the United States and Western Europe: A Neo-Polanyian Analysis / F. Block // Politics and Society. — 2007. — Vol. 35, No. 1. — P. 3–33.

Crozier M.J. Crisis Democracy. Report on Governability Democracies to Trilateral Commission / Crozier M.J., Huntington S.P, Watanuki J. — N. Y. : New York University Press, 1975. — 220 p.

Engdahl W. Financial Tsunami Part II: The Financial Foundations of the American Century [Electronic resource] / W. Engdahl. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/the-financial-tsunami-the-financial-foundations-of-the-american-century/7813> (2008a)

Gowan P. The Global Gamble: Washington’s Faustian Bid for World Dominance / P. Gowan. — London : Verso, 1999. — 337 p.

Gowan P. U.S. Hegemony Today / P. Gowan // Monthly Review. — 2003. — July-August. — P. 30–50.

Harvey D. A Brief History of Neoliberalism / D. Harvey. — Oxford : Oxford University Press, 2005. — 247 p.

Miller D. How Neoliberalism Got Where It Is: Elite Planning, Corporate Lobbying and the Release of the Free Market / D. Miller // The Rise and Fall of Neoliberalism. The Collapse of an Economic Order? / K. Birch, V. Mykhnenko (eds.). — London : Zed Books, 2010. — P. 23–41.

Shoup L. Imperial Brain Trust. The Council on Foreign Relations and United States Foreign Policy / L. Shoup, W. Minter. — N. Y., L.: Monthly Review Press, 1977. — X, 334 p.

Van der Pijl K. A Lockean Europe? / K. Van der Pijl // New Left Review. — 2006. — No. 37. — P. 619–637.

Van der Pijl K. Capital and the State System: A Class Act / K. Van der Pijl // Cambridge Review of International Affairs. — 2007. — Vol. 20, No. 4. — P. 619–637.

Van der Pijl K. Global Rivalries: From the Cold War to Iraq / K. Van Der Pijl. — L.: Pluto Press, 2006. — 480 p.

Wallerstein I. The Limits of Economic Conservatism [Electronic resource] / I. Wallerstein. — Mode of access : <http://www2.binghamton.edu/fbc/archive/63en.htm> (2001).